

ભારતીય સોળ સંસ્કાર

પ્રા. ડૉ. ભાનુભાઈ એમ. પટેલ

સંસ્કૃત વિભાગ

ડી.એન.પી.આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ડીસા

સંસ્કાર શબ્દ 'સમ્' ઉપસર્ગમાં 'કૃ' ધાતુમાં 'ઘઙ' પ્રત્યય લાગવાથી બન્યો છે. જેનો અર્થ શુદ્ધ કરવું, પવિત્ર કરવું, સંસ્કરણ કરવું એવો થાય છે. અર્થાત્ અન્ય ગુણોના સમાવેશને સંસ્કાર કહવામાં આવે છે. સંસ્કાર શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં શબ્દ ઋષિએ જણાવ્યું છે કે 'સંસ્કારો નામ સ ભવતી યસ્મીન્જાતે પદાર્થો ભવતિ યોગ્ય : કસ્યચિદર્થસ્ય' એટલે કે 'જેની ઉત્પત્તિ થતાં કોઈ પદાર્થ કે વ્યક્તિ કોઈ પણ કામ માટે સુયોગ્ય બને છે તેને સંસ્કાર કહે છે'. તંત્રવાર્તિક પ્રમાણે 'યોગ્યતા' આદધાના: ક્રિયા: સંસ્કાર ઇત્યુચ્યતે' અર્થાત્ સંસ્કાર એવી ક્રિયાઓ અને રીતો છે જે યોગ્યતા આપે છે. સંસ્કાર નો સંબંધ પ્રાગ-જન્મથી માંડીને અનુ મૃત્યુ સુધીના માનવ જીવનના જુદા જુદા તબક્કાઓએ એના અંગત શારીરિક તથા માનસિક ઉત્કર્ષ માટે કરાતા ધાર્મિક વિધાન સાથે છે. માણસ જન્મથી શુદ્ધ હોય છે. 'જન્મના જાયતે શુદ્ધ: સંસ્કારઃ દ્વિજ ઉચ્યતે' જેનાથી માણસની રહેણી કરણી, લાગણી, બુદ્ધિ, જીવન બધું સમાજમાં દીપી ઊઠે અને માણસમાં સમાજ હિત લક્ષી અને આધ્યાત્મિક ગુણો વિકસે એનું નામ સંસ્કાર. માનવને વિવિધ સાંસારિક દુખોથી મુક્તિ અપાવી તેના જીવનને મંગલમય બનાવવા માટે આપણાં પૂર્વજોએ જે વિધાન બનાવ્યા છે તે સંસ્કાર છે. ગૃહસૂત્રો અને સ્મૃતિઓમાં સંસ્કારોનું વિસ્તૃત વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કારોની સંખ્યાની બાબતોમાં જુદા-જુદા ધર્મશાસ્ત્રો અલગ અલગ સંખ્યા દર્શાવે છે. ગૌતમ અને વૈષ્ણવ સંસ્કારોની સંખ્યા ક્રમશઃ ૪૦ અને ૧૮ માની છે. પરંતુ લગભગ બધા જ ધર્મશાસ્ત્રકારો મહદંશે સ્વીકારતા હોય તેવા સંસ્કારોની સંખ્યા ૧૬ છે. જે ક્રમશઃ આ મુજબ છે. ૧. ગર્ભાદાન ૨. પુંસવન ૩. સીમન્તોન્નયન, ૪. જાતકર્મ ૫. નામકરણ ૬. નિષ્ક્રમણ ૭. અન્નપ્રાશન ૮. ચૂડાકરણ, ૯. કર્ણવેધ, ૧૦. વિદ્યારંભ, ૧૧. ઉપનયન, ૧૨. વેદારંભ, ૧૩. કેશાન્ત, ૧૪. સમાવર્તન, ૧૫. વિવાહ અને ૧૬. અંત્યેષ્ટિ.

૧. ગર્ભાદાન સંસ્કાર

પુરુષ બીજ અને સ્ત્રી બીજ ના મળવાથી જ્યારે જીવ (આત્મા) નું સ્થાપન થાય છે ત્યારે તેને ગર્ભ કહે છે. શુકશોભિત જીવસંયોગે તું બલુ ગર્ભ ઉચ્યતે ! જે કર્મ દ્વારા પુરુષ સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં પોતાનું બીજ સ્થાપિત કરે છે તેને ગર્ભાદાન કહે છે. પ્રજનન કાર્યને સહેતુક બનાવવા માટે ગર્ભાદાન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. સ્વસ્થ યુવક અને યુવતીઓ વિવાહ સંબંધમાં બંધાઈને જ્યારે એકબીજાના સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે પતિ પોતાની ઋતુસ્નાતા પત્નિના ગર્ભમાં બીજ રૂપે પોતાના વીર્યની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. આ પ્રક્રિયાને ગર્ભાદાન પ્રક્રિયા કહે છે. આ પ્રક્રિયા પહેલા પતિ પત્નિ બંને ઈશ્વર પાસે ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત પુત્ર પ્રાપ્તિની કામના કરે છે. પ્રાચીન સમયમાં આ સંસ્કારને એક યજ્ઞ માનવમાં આવતો હતો અને પતિ થોડા વેદમંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરતો હતો. ગર્ભદાન સંસ્કાર સંપન્ન કરવા માટે સ્ત્રીણો ઋતુકાળ હોવો જરૂરી માનવામાં આવ્યો છે. ગર્ભધારણ

માટે ઋતુ સ્નાન પછી ૪ થી ૧૬મી રાત્રિ સુધીનો સમય યોગ્ય માનવામાં આવે છે. ગર્ભધાન માટે દિવસનો સમય નિષેધ મનાય છે. પુત્રની ઇચ્છાવાળા પુરુષ માટે સમ (બેકી) રાત્રિઓમાં સ્ત્રીગમનનું વિધાન છે.

૨. પુંસવન સંસ્કાર

પુંસવનનો શાબ્દિક અર્થ થાય છે- પુત્ર (દિકરા) ને જન્મ આપવો. પત્નિ દ્વારા ગર્ભ ધારણ થયા પછી ત્રીજા મહિનામાં જ્યારે ચંદ્ર કોઈ પુરુષ નક્ષત્રમાં ખાસ કરીને પુષ્ય નક્ષત્રમાં સંક્રમણ કરતો હોય એ સમયે પુંસવન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. આ સંસ્કારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગર્ભસ્થ શિશુનું રક્ષણ અને તેને પુત્રનું રૂપ પ્રદાન કરવાનું છે. આર્યોને એવો વિશ્વાસ હતો કે આ સંસ્કાર કરવાથી ગર્ભસ્થ શિશુ રૂપને પાત્ર પામે છે. આ પ્રસંગે દંપત્તિ પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે દેવતાઓની સ્તુતિ કરે છે તેમજ કેટલીક ઔષધિઓનો પ્રયોગ કરે છે. પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે તે મુજબ તેજસ્વી પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે આ સંસ્કાર કરવામાં આવતો હતો. પુંસવન સંસ્કારથી પુત્ર ઉત્પત્તિમાં ઊભી થનારી બાધાઓનું દેવ પૂજનના માધ્યમથી નિવારણ કરવામાં આવતું હતું.

૩. સીમન્તોનયન સંસ્કાર

સીમન્તોનયન એટલે વાળને ઊંચા ઉઠાવવા. આ સંસ્કાર ગર્ભના ચોથાથી આઠમા મહિના સુધી કરવામાં આવે છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીને પ્રફુલ્લિત રાખવા માટે અને અમંગલકારી શક્તિઓને દૂર કરવા માટે આ સંસ્કાર કરવામાં આવતો હતો. આ સંસ્કાર વખતે પતિ પોતાની પત્નિને આભૂષણો-વસ્ત્રોથી શણગારી તેના વાળને ઊંચા ઓળે છે અને તેની માંગ ભરે છે. આ સમયે સગા-સંબંધી મિત્ર વર્ગ એકત્રિત થઈ નાચ-ગાન કરે છે. સૌ સાથે મળી સારી સંતતિ માટે ઇષ્ટ દેવની પ્રાર્થના કરે છે. વર્તમાન સમયમાં સીમન્તોનયન સંસ્કારને 'ખોળો ભરવો' એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આજે પણ કેટલાક સમાજોમાં રીત-રિવાજના ભાગરૂપે તેની વિધી કરવામાં આવે છે. આ સંસ્કારથી સગર્ભા સ્ત્રીને શારીરિક તેમજ માનસિક સ્વાસ્થ્ય લાભ થાય છે.

૪. જાત કર્મ સંસ્કાર

બાળકનો માતાના ગર્ભમાંથી જન્મ થાય ત્યારે તેની સુરક્ષા અને કલ્યાણ માટે જે સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તેને જાતકર્મ સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. જાતકર્મ સંસ્કાર બાળકના જન્મ પછી નાભિનાલકર્તન (નાલ છેદન) પહેલા કરવામાં આવતો હતો. આ પ્રસંગે સુવર્ણ, ઘી, તથા મધના ગૃહ્યક્રમ મંત્રોથી નવા જન્મેલા બાળકના પ્રાશન (ચટાડવું) કરવામાં આવતું હતું. પિતા આશી: મંત્રોના ઉચ્ચારણ સાથે પુત્રને સ્પર્શ કરતો અને સૂંઘતો હતો. આશ્વલાયન અને શાંખાયન સૂત્ર પ્રમાણે પિતા પોતાની ચોથી આંગળી અને એક સોનાની સળીથી બાળકને ઘી અને મધ ચટાડતો હતો. કાનમાં મંત્રોચારણ કરતો હતો. પિતા જાતકર્મ સંસ્કાર વખતે જે કાનમાં અન્ન પ્રશસ્તિ કારક મંત્ર ભણતો તેનો અર્થ 'અન્ન જ આયુષ્ય, બળ અને તેજ છે. બૃહસ્પતિ વગેરે દેવ તેને દિર્ઘ આયુષ્ય આપે' એવો થાય છે.

૫. નામકરણ સંસ્કાર

'નમ્યતે અભિધીયતે અર્થોડનેન ઇતિ નામ' અર્થાત્ જેનાથી અર્થનું અભિજ્ઞાન (અર્થબોધ) થાય તે નામ છે. પ્રસૂતા સ્ત્રી દસમા દિવસે સ્નાન કરે તે પછી માતા પિતા, કુલગુરુ કે કુલ વૃધ્ધ દ્વારા બાળકનું નામ વિધી પૂર્વક પાડે તેને 'નામકરણ સંસ્કાર' કહે છે. સામાન્ય રીતે બાળકના નામની પસંદગી ધાર્મિક ભાવનાઓ સાથે સંબંધ રાખે છે. નક્ષત્ર, વર્ણ, માસ, ગુણ, ગુરુ, કુળદેવતા, ગોત્ર પ્રાકૃતિક પદાર્થો વગેરેના આધારે નામ

પાડવામાં આવતું હોય છે. નામકરણ સંસ્કાર બાળકના જન્મ પછી દસમા કે બારમા દિવસે શુભ તિથિ, નક્ષત્ર અને મુહૂર્તમાં કરવામાં આવે છે. જ્યોતિષ ગ્રંથો પ્રમાણે સંકાન્તિ, ગ્રહણ અથવા શ્રાધ્ધના દિવસે નામકરણ સંસ્કાર કરવા જોઈએ. સુંદરને કર્ણ પ્રિય નામોને સારા માનવામાં આવે છે. છોકરીઓના નામ સરળતાથી ઉચ્ચારણને યોગ્ય, સ્પષ્ટ અર્થવાળા, મનોહર, કોમળ, મંગળ સૂચક તેમજ અંતમાં દિર્ઘ અક્ષરવાળા હોવા જોઈએ. નામકરણને સંસ્કાર સાથે જોડવામાં આવેલ છે જે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નામની મહત્તા દર્શાવે છે. મનુસ્મૃતિ અનુસાર બ્રાહ્મણનું નામ મંગળ અને આનંદ સૂચક, ક્ષત્રિયનું નામ બળ, રક્ષા અને શાસન ક્ષમતાનું સૂચક, વૈશ્યનું નામ ધનવાન હોવાનું સૂચક અને શૂદ્રનું નામ સેવાવૃત્તિનું સૂચક હોવું જોઈએ.

૬. નિષ્કમણ સંસ્કાર

નિષ્કમણ સંસ્કાર અંતર્ગત બાળકને તેના જન્મ પછી પ્રથમ વખત ઘરની બહાર લઈ જવામાં આવે છે. જન્મના ચોથા માસે કોઈ મંગળ તિથિએ પૂજાપાઠ કરીને બાળકને પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં (બગીચામાં) લઈ જવામાં આવે છે. જન્મ પછીના દિવસોમાં બાળકની કોમળ આંખો પર વધુ પ્રકાશ નુકશાન ન કરે તે હેતુથી બાળકની આંખ અને શરીર પરીપક્વ થાય પછી આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. આ સંસ્કાર અંતર્ગત બાળકને સૂર્ય અને ચંદ્રનું દર્શન કરાવાય છે. સૂર્ય દર્શનથી બાળકને અખંડ તેજ અને બળ મળે છે. આ પ્રસંગ વડીલો ત્વં જીવ શરદઃ શતમ્ ! એવા આશીર્વાદ આપે છે.

૭. અન્નપ્રાશન સંસ્કાર

અન્નપ્રાશન સંસ્કાર બાળકના જન્મ પછી છઠ્ઠા માસમાં કરાવામાં આવે છે. જેમાં બાળક ને દહી, ઘી, મધ મીશ્રીત ભોજન આપવાનું વિધાન હોઈ સામાન્ય રીતે બાળક પાંચ-છ માસનું થાય ત્યાં સુધી બાળક માતાના દૂધ ઉપર જીવતું હોય છે. એ પછી બાળકના પોષણ માટે માતાનું દૂધ ઓછું પડતું જાય છે અને બાળકની તંદુરસ્તી માટે તેને ખોરાકની જરૂરિયાત વધતી જાય છે. તેમજ બાળકને દાંત આવવાની હવે શરૂઆત થવાની છે. તેથી પ્રાકૃતિક રીતે પણ સ્તનપાન છોડી અન્નપ્રાશન તરફ જવાનું છે. એવા ખ્યાલ સાથે આ સંસ્કાર વિધિ કરવામાં આવે છે. અન્નપ્રાશન સંસ્કાર દીકરાને છઠ્ઠા કે આઠમા (સમ) માસે અને દિકરીને સાતમા કે બારમાં (વિષમ) માસે કરાવવાનું વિધાન છે.

૮. ચૂડાકરણ સંસ્કાર

ચૂડા 'ચૂલા' એટલે શિખા (ચોટલી) બાકીના ચૂલ (વાળ) નું મુંડન કરી માથાની ટોચ પર ચોટી રાખવામાં આવે તેને 'ચૂડાકરણ' કે 'ચૌલકર્મ' કહે છે. બાળકના જન્મથી પ્રથમ કે જન્મથી ત્રીજા, પાંચમા વર્ષમાં જન્મથી આવેલા કેશોના મુંડનનો આ સંસ્કાર છે. તે દેવાલયમાં કરવામાં આવે છે. કેશ છેદન એ આ સંસ્કારનું મુખ્ય પ્રયોજન છે, ધર્મશાસ્ત્રો અનુસાર દિર્ઘ આયુ, સૌંદર્ય અને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ આ સંસ્કારનું બીજું પ્રયોજન છે. જન્મથી આવેલા વાળને પૂર્વકાલીક અશુદ્ધિઓના અવશેષ ગણવામાં આવે છે. શિખાનો હેતુ જ્ઞાનવૃદ્ધિનો છે. તાળવામાં વાળના ભમરવાળી જગ્યા શરીરની સર્વ નાડીઓનું સંગમસ્થાન છે. તેના મર્મસ્થાનનું 'અધિપતિ' છે. શિખાનો હેતુ આ મર્મ સ્થાનની સુરક્ષાનો પણ છે આ સંસ્કારમાં બાળકના મુંડન વખતે શીખા-ચોટલી રાખવામાં આવે છે. જ્યારે બાલિકાના મુંડનમાં ચોટલી રાખવામાં આવતી નથી. ચૂડાકરણમાં વાળ ધોવા, બાળકના વાળનું છેદન કરવું, છાણ માટીના પિંડ સાથે તે વાળને જલાશયમાં નાંખવા, શિખા રાખવી વગેરે વિધિ મહત્વની છે.

૯. કર્ણવેધ સંસ્કાર

કર્ણવેધ સંસ્કારમાં બાળકના કાન, બાલિકાના કાન અને નાકનું છેદન કરવામાં આવે છે. આ સંસ્કારમાં સોનીને પોતાના ઘરે બોલાવીને સોનાની અથવા ચાંદીની સળીથી કાનનું છેદન કરવામાં આવે છે. જેમાં બાળક નો પ્રથમ જમણો કાન અને બાલિકાનો પ્રથમ ડાબો કાન વીંધવામાં આવે છે. કર્ણવેધ સંસ્કાર ક્યારે કરવો તે માટે વિવિધ મતો છે. જન્મથી ત્રીજા, પાંચમા, છઠ્ઠા માસે કરવાનું વિધાન છે. છઠ્ઠામાસથી સોળમાં માસ સુધીમાં કુળક્રમ પ્રમાણે કરવાની પરંપરા પણ છે. ત્રીજા, પાંચમા કે સાતમા (વિષમ) માસમાં કરવાનું વિધાન પણ છે. પરંતુ સાર્વત્રિક મત એવો છે કે પોતાની કુળ પરંપરા અનુસાર જે તે માસે શુભ દિવસે મધ્યાહન પહેલા શિશુને પૂર્વાભિમુખ બેસાડીને આ સંસ્કાર કરવો. આયુર્વેદમાં કર્ણવેધ સંસ્કારનું મહત્વ વર્ણિત છે કે જેનાથી બાળક ઘણા રોગોથી મુક્ત રહે છે. અને તે ઝડપથી વિકસિત થાય છે. કાનમાં આભૂષણ પહેરાવવા માટે પણ કર્ણવેધ જરૂરી છે.

૧૦. વિદ્યારંભ સંસ્કાર

પાંચ વર્ષની ઉંમરના બાળકને વર્ણમાળાના અક્ષરોનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રારંભ વિદ્યારંભ સંસ્કાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. વિદ્યારંભ સંસ્કારને વિભિન્ન ધર્મશાસ્ત્રોમાં અક્ષરારંભ, અક્ષરસ્વીકરણ, અક્ષરલેખન, અક્ષરાવિષ્કરણ વગેરે નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. શુભ મુહૂર્તમાં શિક્ષક બાળકને સ્લેટ, કાગળ કે બોર્ડ પર ઓમ અને સ્વસ્તિકની સાથે વર્ણમાળા લખી અક્ષરારંભ કરાવે છે. આ સમયે ગણપતિ તથા સરસ્વતીનું પૂજન પણ કરવામાં આવે છે. વિદ્યારંભ સંસ્કારના શુભારંભ માટે સૌથી ઉત્તમ દિવસ વસંત પંચમી અર્થાત્ મહા સુદ પાંચમ છે. વસંત પંચમી વિદ્યા અને સંગીતની દેવી સરસ્વતીનો પ્રાગટ્ય દિન છે. લગભગ સમગ્ર ભારતમાં આ દિવસે સરસ્વતીનું પૂજન થાય છે. આમ તો દરેક મહિનાની સુદ પાંચમને જ્ઞાન પંચમી કહેવાય છે. તેથી સુદ પાંચમે વિદ્યારંભ સંસ્કાર કરી શકાય. એ જ રીતે કારતક મહિનાની સુદ પાંચમ એ લાભ પાંચમ હોઈ તે જ્ઞાન લાભ પાંચમે પણ વિદ્યારંભ સંસ્કાર કરી શકાય. ભારતમાં કેટલીક જગ્યાએ આસો સુદ દસમ (દશેરા) એ વિજ્યાદશમીના દિવસે પાટીની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે. તેથી વિજ્યાદશમીએ પણ વિદ્યારંભ સંસ્કાર કરી શકાય.

૧૧. ઉપનયન સંસ્કાર

'ઉપનયન' શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ 'ઉપ+ની' નજીક લઈ જવું, દોરી જવું પરથી બન્યો છે. એનો શાબ્દિક અર્થ 'વિદ્યાર્થીને ગુરુ પાસે એના શિક્ષણ માટે લઈ જવો' તે છે. હિન્દુ ધર્મમાં ઉપનયન સંસ્કારનું સર્વાધિક મહત્વ છે. આ સંસ્કાર સંપન થતાં બાળક દ્વિજ કહેવાતો. આ સંસ્કારથી બાળકના અનિયમીત, અનુત્તરદાયી જીવનની સમાપ્તિ થતી અને તેના નિયમીત, ગંભીર તેમજ અનુશાસિત જીવનનો પ્રારંભ થતો. માનું પ્રમાણે દ્વિજત્વની પ્રાપ્તિ, ધાર્મિક શરીર સંસ્કાર અને વિદ્યોપાર્જનના ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે આ સંસ્કાર જરૂરી છે. તેમના મતે આ સંસ્કાર બાળકના ગર્ભથી આઠમા અને બારમાં વર્ષમાં ઉપવીત (યજ્ઞોપવીત) થવો જોઈએ. આ પ્રસંગે બાળક યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) ધારણ કરતો હતો. જે ત્રણે વર્ષો માટે ક્રમશઃ કપાસ, શણ અને ઊનની બનાવવામાં આવતી. બાળક મુંજની બનાવેલી મેંખલા (કટિસૂત્ર, કંદોરો)પણ બાંધતો. આ સંસ્કાર ખૂબ પ્રાચીન સંસ્કાર છે. ઋગ્વેદમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. બાળકનું ઉપનયન થયા પછી જ તેના વિદ્યાધ્યનનો પ્રારંભ કરવામાં આવતો.

૧૨. વેદારંભ સંસ્કાર

વેદારંભ સંસ્કારને ઉત્તરકાલીન સંસ્કાર માનવામાં આવે છે. તેનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ વ્યાસ સ્મૃતિમાં છે. તેમાં ઉપનયન અને વેદારંભ વચ્ચેનો ભેદ પણ દર્શાવવામાં આવેલો છે. વિદ્યાર્થી યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી વૈદિક સ્વાધ્યાય શરૂ કરતો ત્યારે આ વેદારંભ સંસ્કાર કરવામાં આવતો. બાળક વેદાભ્યાસ માટે ગુરુના ઘરે જતો. ત્યાં કોઈ એક શુભ દિવસે ગુરુ વિદ્યાર્થીને ગાયત્રી મંત્રથી વૈદિક સ્વાધ્યાયનો આરંભ કરાવતા. ત્રણેય વર્ષો માટે વેદાધ્યયનને મહત્વપૂર્ણ કર્તવ્યની સાથે વૈદિક યજ્ઞ માટે આવશ્યક ગણવામાં આવતું હતું. વેદાધ્યયન કરાવનાર આચાર્ય બ્રાહ્મણ પણ વેદમાં એક નિષ્ઠ, ધર્મજ્ઞ, કુલીન, શુચી, પોતાની વેદશાખામાં પ્રવીણ અને અપ્રમાદી હોય તે જરૂરી મનાતું. વેદાધ્યયન એ કાંઠોપકંઠ પરંપરા પ્રમાણે કરાવવામાં આવતું હતું.

૧૩. કેશાન્ત સંસ્કાર

વેદાધ્યયન પૂર્ણ થયા પછી બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થીની દાઢી અને મૂછનું ક્ષૌર (મુંડન) કરાવવાની ક્રિયા એ કેશાન્ત સંસ્કાર છે. આ સંસ્કાર વિદ્યાર્થીના સોળમાં વર્ષમાં સંપન્ન કરવામાં આવતો હતો. મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો ક્રમશઃ ગર્ભથી સોળમાં, બાવીસમાં અને ચોવીસમા વર્ષ પછી આ સંસ્કાર થવો જોઈએ. દાઢી અને મૂછોનું આવવું એ તરુણાવસ્થાનું લક્ષણ છે. તેથી આ સંસ્કાર વખતે યુવા વ્યક્તિને બ્રહ્મચર્ય અને સદાચરણનું સ્મરણ કરવામાં આવતું. દાઢી મૂછનું ક્ષૌરકર્મ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીએ એક વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી કઠોર સંયમિત જીવન જીવવાનું રહેતું. આ કેશાન્ત સંસ્કારને ગોદાન સંસ્કાર પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે આ સંસ્કાર વખતે બ્રાહ્મણ આચાર્યને ગાયનું દાન કરવામાં આવતું હોવાથી આ સંસ્કારને ગોદાન સંસ્કાર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

૧૪. સમાવર્તન સંસ્કાર

'સમાવર્તન' એટલે વેદાધ્યયન પછી ગુરુકુળથી ઘર તરફ પાછા ફરવું તે. આ સંસ્કાર બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત થાય તે સમયે કરવામાં આવતો. તે વિદ્યાર્થી જીવનના અંતનો સૂચક હતો. સમાવર્તન સંસ્કારને 'સ્નાન સંસ્કાર' પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે સ્નાન એ આ સંસ્કારનું મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. બ્રહ્મચર્ય વ્રતના અંતમાં બ્રહ્મચારી (વિદ્યાર્થી) એ સ્નાન કરવું આવશ્યક હતું. આમ તો બ્રહ્મચારી રોજ સવારે સ્નાન કરતો પરંતુ આ સૂચક સ્નાન દ્વારા તે વ્રત નિયમોના બંધનમાંથી મુક્ત થતો. તેથી આ સ્નાન તેનું મહત્વનું ગણાતું. જે બ્રહ્મચારી અવસ્થાનું અંતિમ અને ગૃહસ્થ અવસ્થાનું પ્રથમ સ્નાન ગણાતું. સમાવર્તન સંસ્કાર ગુરુની અનુમતી પછી જ કરવામાં આવતો. આ પ્રસંગે શિષ્ય ગુરુની અનુમતી માટે પ્રાર્થના કરતો અને ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપી સંતુષ્ટ કરતો. આ સમયે સ્નાતક ગુરુના આશીર્વાદ લઈ પોતાના ઘરે પાછો ફરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછો ફરતો.

૧૫. વિવાહ સંસ્કાર

વિવાહ' શબ્દ વિ+વહ્ (લઈ જવું) ધાતુ પરથી બન્યો છે. એનો શાબ્દિક અર્થ પત્નિ સ્વીકાર અથવા એ માટેની પ્રવૃત્તિ એવો થાય છે. વ્યાપક અર્થમાં એ પુરુષના તેમજ સ્ત્રીના લગ્ન માટે વપરાય છે. સાયણાચાર્ય ચૈતરેય બ્રાહ્મણનું ભાષ્ય કરતી વખતે વિવાહ' શબ્દને સમજાવતાં લખે છે કે 'તદિદં વિપર્યાસેન સંબંધ વિવાહમ !' અર્થાત એકબીજાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવની બે મૂળભૂત શક્તિઓનો વિશ્વકલ્યાણના ઉદ્દેશથી પરસ્પર સંબંધ

સ્થાપિત કરવો એ વિવાહ છે. વિવાહ સંસ્કારથી સ્ત્રી અને પુરુષ બંને લગ્નગ્રંથિથી એકબીજા સાથે જોડાય છે. વિવાહ માટે ઉદ્ગ્રહ, પરિણય કે પરિણયન, ઉપયમ, પાણિગ્રહણ વગેરે શબ્દો પણ પ્રયોજાય છે. વિવાહ સંસ્કાર એ એવો સંસ્કાર છે કે જેનાથી સામાજિક ગુણોનો વિકાસ તથા શારીરિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ થાય છે. વિવાહ સંસ્કારને બધા સંસ્કારોમાં ગૌરવશાળી અને મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. આનાથી મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્રારંભ કરે છે. ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે વિવાહ માત્ર લૌકિક નહીં પરંતુ આદ્યાત્મિક સંબંધ છે. વ્યવહારમાં પણ અધિકાંશ ધાર્મિક કાર્યો પતિ અને પત્નિ સાથે મળીને જ કરવાના હોય છે. પતિ અને પત્નિ બંને અર્ધાંગ છે અને વિવાહના મધ્યમથી બંને મળીને પૂર્ણાંગ બને છે. સ્ત્રીના પક્ષે પૂર્ણ આત્મ સમર્પણ અને પુરુષના પક્ષે પૂર્ણ સ્વીકાર એ જ વિવાહની પરિણતી છે. એમાં મારા તારાનો ભેદ રહેતો નથી. વિવાહ સંસ્કાર માટે સ્ત્રીની ઉંમર ૧૮ અને પુરુષની ઉંમર ૨૧ ને યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં વિવાહના ૧. બ્રાહ્મ, ૨. દૈવ, ૩. આર્ષ, ૪. પ્રાજાપત્ય, ૫. આસુર, ૬. ગાંધર્વ, ૭. રાક્ષસ અને ૮. પિશાચ એ આઠ પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. જેનામાં પ્રથમ ચાર પ્રશસ્ત ગણાય છે જ્યારે અંતિમ ચાર અપ્રશસ્ત છે.

૧૬. અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર

મરણ પછીની આ છેલ્લી ક્રિયાને 'અંત્ય ઇષ્ટિ'(છેલ્લો યજ્ઞ) કહે છે. અંત્યેષ્ટિએ માનવજીવનનો અંતિમ સંસ્કાર છે. જે માનવના મૃત્યુ બાદ પરલોકમાં ભાવી સુખ તથા કલ્યાણ માટે કરવામાં આવે છે. આ સંસ્કારમાં અગ્નિદાહ આપતાં કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી હતી. જે આજે પણ કરવામાં આવે છે. વાંસની અર્થી ઉપર શબની સાથે શબ યાત્રા કાઢવામાં આવે છે. તેની સાથે સગા-સંબંધી જોડાય છે. સૌથી મોટો પુત્ર આગળ રહે છે. સ્મશાનમાં પહોંચ્યા બાદ ચિતાને આગ લગાડવામાં આવે છે. શબ બળી રહ્યા બાદ સ્મશાનમાં ગયેલા લોકો પાણીમાં સ્નાન કરી ઘરે પાછા ફરે છે. અંત્યેષ્ટિમાં શબની અંતિમ ક્રિયા વિવિધ જ્ઞાતિ સમૂહોમાં સામાજિક પરંપરા મુજબ મુખ્યત્વે ત્રણ રીતે કરવામાં આવે છે. ૧. શબને અગ્નિદાહ આપવો, ૨. શબને સમાધિ આપવી અને ૩. શબને ફેંકી દેવું. ભારતીય સમાજમાં સંસ્કારો પ્રાચીન કાળથી મહત્વ ધરાવે છે. તે મનુષ્યના વ્યક્તિગત અને સામાજિક વિકાસને સંપન્ન કરવા અને દૈહિક તેમજ ભૌતિક જીવનને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે જરૂરી છે. સંસ્કારએ પ્રાકૃત મનુષ્યને સુસંસ્કૃત બનાવવા માટેની વ્યવસ્થા છે. જીવ આ જન્મમાં પ્રવેશ કરે ત્યારથી એનું મૃત્યુ થાય ત્યાં સુધીના સમય ગાળાને આ સોળ સંસ્કારોથી આવરી લેવામાં આવ્યો છે. આ સોળ સંસ્કારોને પરિણામે માત્ર વ્યક્તિનું જ નહીં પરંતુ સમગ્ર સમાજનું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે, કેળવાય છે અને વિકસે છે. ટૂંકમાં, સંસ્કારો દ્વારા વ્યક્તિના દોષોને દૂર કરવા, દોષોને ગુણમાં પરિવર્તિત કરવા અને તેનામાં ગુણો પેદા કરવા માટેનો પ્રયત્ન થાય છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. અધિજનન શાસ્ત્ર - મુખ્ય સંપાદક : જશરા (પુનરુત્થાન પ્રકાશન સેવા ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ)
૨. ભારતીય સંસ્કારો - લેખિકા: ભારતીયેન શેલન (યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય)